

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i43.438>

Гуйван Петро Дмитрович,

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,

професор Полтавського інституту бізнесу

ORCID ID: 0000-0003-3058-4767

ЧАСОВИЙ АСПЕКТ ЗДІЙСНЕННЯ САМОЗАХИСТУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА ОСОБИ. ВІДМІННІСТЬ ЙОГО ВІД ОПЕРАТИВНОГО ЗАХИСТУ

Постановка проблеми. Особа в разі порушення її суб'єктивного матеріального права може захистити його у різний спосіб. Скажімо, за допомогою звернення з позовним домаганням до суду, яке містить обґрунтовану вимогу припинити порушення або усунути його наслідки. Однак юрисдикційний захист не є єдиним способом. Носій права, на яке здійснене посягання, може вчинити захисні дії і самостійно, без звернення до органу держави. Такі вчинки правовласника перебувають у межах встановлених законом правил про здійснення оперативного впливу на порушення або самозахисту. Самозахист як правова категорія прямо передбачений Цивільним кодексом України (ст. 19). Заходи самозахисту, як оборонного, так і превентивного характеру, мають бути адекватними обсягам можливого посягання на суб'єктивне право чи такого, що реально настало, повинні мати чіткі межі свого здійснення, одночасно будучи втіленням правопорядку в суспільстві. Особливостями правопорушення, його небезпекою для цивільного права є межа застосування заходів самозахисту. Водночас, на нашу думку, питання про межі здійснення самозахисту не зводяться лише до обсягу та законності фактичних дій. Існує ще одна характеристика, яка визначає межі самостійного захисту права, але не за фактичним обсягом та суспільною небезпекою заходів, а за часом, упродовж якого самозахист можливий.

Стан дослідження теми. Питання темпоральних меж застосування неюрисдикційних способів захисту висвітлювалися в наукових роботах таких учених, як В.П. Грибанов, В.В. Луць, О.О. Красавчиков, О.П. Печений, Д.Д. Луспенник, Г.Я. Стоякін. Часові характеристики зазначеного самостійного

способу захисту права показові з огляду на більшу оперативність його застосування, хоча є помилкою зводити можливість самозахисту лише до ситуацій, коли юрисдикційним органам бракує часу або вони просто не здатні забезпечити дієвість захисту [1, с. 37]. Можливість самостійного вчинення фактичних дій щодо порушника суб'єктивного права є окремим повноваженням управленої особи в межах змісту охоронних правовідносин, незалежно від здатності особи залучити до вирішення проблеми орган державної юрисдикції та строків його реагування. Важливо лише, щоб вказані фактичні дії у кожній конкретній ситуації були можливими та адекватними. Так, скажімо, за порушення зобов'язання через прострочення виконання чи поставку неякісного товару заходи самозахисту вчинити неможливо. Отже, віритель може обирати інші способи захисту порушеного права, наприклад звернення до юрисдикційного органу або застосування оперативного впливу. Науковий розвиток цієї тези становить **мету статті**.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як підкреслювалось у цивілістичній літературі, охоронні дії із самозахисту в рафінованому значенні цього терміна притаманні, як правило, захисту абсолютних суб'єктивних прав, передусім речових [2, с. 17–18]. Водночас український, як, до речі, і російський, закон, надаючи повноваження особі на самозахист цивільного права¹, не містить часових обмежень для його

¹ У Цивільному кодексі Російської Федерації мова йде про допустимість самозахисту цивільних прав, в українському кодексі – про його загальну дозволеність, якщо це не суперечить закону та моральним засадам суспільства.

стосунку до цього охоронного права не мають. Зокрема, деякі вчені в якості прикладу самозахисних дій наводять звернення особи до юрисдикційних органів щодо їх участі у захисному механізмі [8, с. 19]. Також має місце твердження, що до самозахисних заходів можуть бути віднесені і такі дії, як передбачена Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» можливість виступити у засобах масової інформації із спростуванням недостовірних фактів. Не будемо зупинятися на запереченні таких правових міркувань, адже все викладене у статті якраз і спростовує їх.

Деякі дослідники відносять до самозахисту права будь-які вчинки фактичного порядку, що перешкоджають чи запобігають здійсненню порушення правовими засобами або спрямовані на усунення його наслідків, наприклад дії щодо притримання майна [9, с. 3; 10, с. 271] чи накладання санкцій на поручителя [11, с. 146]. Зокрема, як самозахисна дія розцінюється притримання майна у разі видачі вантажу до внесення вантажоодержувачем усіх платежів [12, с. 10]. Така позиція заслуговує на критичну оцінку. Застосування певних способів забезпечення виконання зобов'язання не може вважатися самозахистом. Показовим у цьому плані є притримання майна. На перший погляд, це дія, яка негативно впливає на порушника права і спонукає його припинити порушення. Проте порушення права відбувається якраз не стосовно майна, що притримується. Як правило, не виконується інше – грошове зобов'язання. Отже, закон надає уповноваженому за грошовим зобов'язанням право не виконувати речове зобов'язання в якості адекватної реакції на правопорушення. Отже, в результаті притримання порушення речового права не може безпосередньо припинитися, воно може припинитися добровільно самим порушником, хоча і під загрозою неотримання належного йому за правом майна. Застосування інших аналогічних засобів, що мають на меті забезпечення виконання зобов'язання, теж не відповідає загальною визначеній меті та характеру самозахисного правового механізму: в разі вчинення відповідних дій порушення суб'єктивного права уповноваженої особи цими діями не запобігається та не припиняється. Мова може йти про компенсаційні ефекти, але то вже знаходиться поза межами самозахисту.

Таке ж відношення виникає й у випадку, коли, скажімо, комісіонеру надане право вирахувати з отриманих від третьої особи грошей суму, яка йому належить за договором комісії. Комісіонер

у такому разі не вчиняє фактичні дії з припинення порушення свого права на винагороду, а через порушення іншого права захищає своє. Отже, саме критерії спрямованості вчинку на припинення порушення мають бути покладені в основу розмежування заходів самозахисту та заходів іншого впливу на несправного боржника, пов'язаних із правопорушенням. У першому випадку фактичні захисні дії вчиняються щодо спірного чи порушеного права, у другому – порушується право контрагента, закладене в іншому, ніж спірне, зобов'язанні, або реалізуються права, що становлять зміст додаткових вимог, і таким чином здійснюється ефективний вплив на останнього. Під час самозахисту порушення припиняється в результаті дій особи, яка його застосувала; в разі іншого зазначеного наразі впливу воно або продовжує існувати, або припиняється діями самого порушника.

Не витримує критики також припущення, що до способів здійснення самозахисту можна віднести самостійне виконання потерпілою особою рішення суду на її користь, не чекаючи відповідних дій виконавчої служби. Дійсно, згідно з положеннями Закону України «Про виконавче провадження» примусові можливості цієї служби досить обмежені, коли виконання судового рішення полягає у власних активних діях боржника. Проте це не означає, що кредитор має право самостійно вчинити зазначені дії, наприклад знести самовільно споруджену будівлю. Втім, у ст. 5 цього Закону, власне, передбачена можливість виконання рішень судів та інших органів іншими, окрім державних виконавців, органами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами, хоча то відбудеться лише за наявності прямої вказівки про це у законі. Але навіть таке можливе нормативне встановлення участі кредитора у проведенні виконавчих дій ніяк не може кваліфікуватися як захист порушеного суб'єктивного права загалом і, тим більше, як прояв самозахисту. По-перше, правовий захист вже відбувся за допомогою реалізації охоронної вимоги певним юрисдикційним органом, адже саме ці рішення в подальшому виконуються виконавчою службою. Відповідно до законодавства охоронне повноваження особи в разі його реалізації в будь-який спосіб обов'язково припиняється. По-друге, вказані можливі дії вірителя жодним чином не збігаються за змістом та наслідками із заходами самозахисту, позаяк їх вчинення не попереджає та не припиняє порушення, а лише забезпечує виконання вже захищеного права.

Як бачимо, у наведених вище абзацах була надана критична оцінка науковим поглядам, що допускають змішування самозахисту з тими заходами правового впливу, які можуть застосовуватися внаслідок порушення цивільного права несправним боржником, але які в жодному разі не можна кваліфікувати як результати застосування неюрисдикційних способів захисту, зокрема самозахисту. Водночас окремих аналіз слід присвятити й тим цивілістичним дослідженням, котрі припускають змішування обох способів захисту, що вчиняються управненою особою без звернення до компетентного органу держави. В результаті отримуємо концепцію, згідно з якою застосування оперативного впливу на правопорушника, що реалізується односторонніми діями правовласника, визначається як складник самозахисту. Більше того, лише самозахист визнається синонімом неюрисдикційної форми правового захисту цивільних прав, до складу якого вводять, наприклад, право кредитора відмовитися від договору з огляду на його порушення боржником, перевести несправного платника на менш вигідну для нього систему розрахунків тощо [13, с. 78; 14, с. 115].

Насправді обидва способи захисту суб'єктивного права – різні та автономні прояви охоронної здатності відповідних повноважень носія. Тож не можна погодитися з отождненням охоронних заходів фактичного та юридичного характеру, а саме самозахисту права та оперативного впливу [15, с. 62]. Як вірно зазначає В.П. Грибанов [16, с. 117–118, 133], самозахистом можна вважати лише фактичні дії правовласника, спрямовані на припинення правопорушення. Практично цим критеріям найбільше відповідають дії в стані необхідної оборони. З іншого боку, оперативні заходи не можуть повністю відноситися до заходів самооборони, оскільки вони не вчиняються у момент правопорушення, їхньому застосуванню, як правило, передують певні попереджувальні процедури.

Для правильного визначення предмета охоронно-правових вчинків треба не тільки встановити сукупність відносин, що охоплюються відповідними нормами правового інституту, але й окреслити об'єктивні критерії віднесення вказаних взаємин до сфери цього регулювання. З цієї позиції на очевидну відмінність понять «самозахист» та «оперативний захист» вказує В.В. Луць [17, с. 6]. Дійсно, самозахист як сукупність фактичних дій, спрямованих проти правопорушника, має характеризуватися негайністю відповідної

реакції. Водночас здійснення оперативного захисту суворо регламентоване правилами чинного законодавства, він вчиняється у певному порядку і в строки, визначені договором чи нормативним актом. Наприклад, припинення постачання електричної енергії в разі несплати за неї може відбутися лише після відповідного попередження, яке має бути надіслане лише через певний час після порушення.

Попри загальну лаконічність чинного законодавства стосовно порядку та строків застосування оперативних заходів впливу (мабуть, правильніше було б сказати – нехтування вказаного питання нормотворцем), в окремих підзаконних актах, що регулюють певні види відносин, передбачений механізм реалізації цих охоронних повноважень носія. Зокрема, мова йде про застосування надавачем комунальних послуг свого права на обмеження споживачів в їх отриманні. Так, кожні правила надання послуг містять перелік організаційних заходів з боку кредитора, які передують самим діям із обмеження [18, с. 97–98]. Кредитор, встановивши факт порушення умов договору з боку контрагента, має в окремих випадках скласти відповідний акт про порушення, іноді він повинен попередити споживача про майбутнє обмеження не менш ніж упреждовж встановленого законодавством періоду. Як бачимо, оперативний захист хоч і здійснюється самостійно односторонніми діями особи, право якої порушене, та все ж не може визнаватися різновидом самозахисту відповідно до положень ст. 19 ЦК України.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, можемо зробити певні висновки. Охоронні неюрисдикційні заходи у вигляді застосування оперативних санкцій до порушника та заходи правового самозахисту хоча і мають схожу природу, але все ж є досить відмінними явищами. Як відомо, будь-яке цивільне право, зокрема й охоронне, може бути реалізоване або власними позитивними діями уповноваженого, або необхідними для цього вчинками зобов'язаної особи. В цьому аспекті засоби самозахисту та оперативного впливу схожі: обидва реалізуються через активні дії правовласника. Проте зазначені дії не однакові. За самозахисту права вони носять оборонний характер, за оперативного впливу – наступальний. Крім того, організаційно-правові санкції не можуть бути здійснені за допомогою юрисдикційного органу, вони не можуть входити до змісту

позовного домагання, інакше втрачають свою головну ознаку – односторонній операційний вплив на порушника, а реалізуються виключно самим уповноваженим суб'єктом. Навпаки, дії, що становлять самостійний захист особою свого права, можуть також становити зміст позовного домагання і здійснюватися в якості

альтернативи через державний примус. Також самозахист здійснюється або до порушення права (превентивні заходи), або під час порушення, й аж ніяк не можна назвати самозахистом дії особи після припинення порушення. Оперативні ж заходи, навпаки, застосовуються, як правило, вже після правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сидельников Р.М. Легітимація і легалізація самозахисту цивільних прав. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 59. С. 34–39.
2. Завидов Б.Д., Гусев О.Б. Гражданские права предпринимателей нуждаются в защите. *Законодательство и экономика*. 2000. № 8 (196). С. 6–20.
3. Сидельников Р.Н. Самозащита гражданских прав (сравнительно-правовой анализ законодательства Украины, Казахстана, России). *Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства* : матеріали конференції молодих науковців «Тобі, Харківщино, пошук молодих», м. Харків, 19–20 березня 2002 р. С. 36–37.
4. Про судову практику у справах про необхідну оборону : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/7268F441DF43F751C2256C960046F11>.
5. Лаевская Е.В. К вопросу о содержании самозащиты субъективных гражданских прав: проблемы теории и практики правового закрепления. *Право и демократия* : сб. науч. трудов. Минск : БГУ, 2013. Вып. 24. С. 197–216.
6. Луць В.В. Строки захисту цивільних прав : конспекти лекцій зі спецкурсу. Львів : ЛДУ, 1993. 60 с.
7. Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения. *Советское государство и право*. 1966. № 10. С. 50–57.
8. Гориславский К.О., Конопльов В.В. Право на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : монографія. Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня», 2007. 160 с.
9. Луспенник Д.Д. Реалізація права на самозахист цивільних прав. *Адвокат*. 2004. № 11. С. 3–8.
10. Карнаух Т.М. Відмежування притримання від заходів оперативного впливу. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 26 травня 2007 р. Харків : ХНУВС, 2007. С. 269–272.
11. Мацегорін О.І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 143–147.
12. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1973. 21 с.
13. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 212 с.
14. Боднар Т.В. Одностороння відмова від зобов'язання (договору) в контексті самозахисту цивільного права та інтересу. *Право України*. 2012. № 9. С. 110–117.
15. Печений О.П. Проблемы защиты прав человека и субъективных гражданских прав. *Права людини в умовах реформування правової системи України (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)* / за ред. М.І. Панова. Харків : Національна юридична академія України, 1998. 113 с.
16. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 411 с.
17. Луць В.В. Строки і терміни в новому Цивільному кодексі України. *Юридична Україна*. 2003. № 11. С. 3–8.
18. Гуйван П.Д. Деякі питання своєчасності застосування охоронно-правових оперативних заходів. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 95–102.

Гуйван Петро Дмитрович

ЧАСОВИЙ АСПЕКТ ЗДІЙСНЕННЯ САМОЗАХИСТУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА ОСОБИ. ВІДМІННІСТЬ ЙОГО ВІД ОПЕРАТИВНОГО ЗАХИСТУ

Стаття присвячена дослідженню актуального наукового питання про темпоральні чинники застосування такого способу охорони суб'єктивного права особи, як самозахист, та відмежуванню його за цією ознакою від спорідненого захисного повноваження на оперативний вплив на правопорушника. В роботі наголошено на тому, що охоронне відношення у будь-якому разі виникає після факту порушення, а захист є обов'язковою активною дією, яка має свої часові межі. Строки початку, закінчення та тривалості самозахисту мають значення в разі визначення його своєчасності. Стверджується, що самозахист слід вважати своєчасним за наявності реальної загрози конкретному об'єкту правової охорони. При цьому ознака реальності посягання є визначальною для кваліфікації вказаних превентивних дій як правомірних засобів самозахисту. З'ясована сутність самозахисту, піддана критиці позиція науковців, які ототожнюють самозахист із здійсненням спеціальних передбачених законом вчинків для забезпечення виконання зобов'язання, зокрема притримання чи покладення санкцій на поручителя, або з реалізацією власних повноважень своїми активними діями. Доводиться, що такий підхід є хибним. Негативно автором оцінюється і наукове припущення, що до способів здійснення самозахисту можна віднести самостійне виконання потерпілою особою рішення суду на її користь, не чекаючи відповідних дій виконавчої служби. Також обґрунтовується концепція, згідно з якою час здійснення охоронної дії може бути критерієм її правомірності: заходи самостійної реалізації повноважень щодо захисту цивільних прав можуть визнаватися неналежними з урахуванням їхньої віддаленості від моменту порушення. Значна увага присвячена встановленню відмінностей між способами самозахисту цивільного суб'єктивного права і близьким за сутністю охоронним механізмом застосування до порушника неюрисдикційних оперативних санкцій саме за часовим критерієм. Самозахист

